

70 évvel ezelőtt, 1950. szeptember 1-jén kezdte meg – legalábbis elvben – a működését a Központi Fizikai Kutató Intézet, ahogyan akkor és még sokáig írták a nevét (a későbbiekben is a neveket az akkor használatos alakban adom meg). Az intézetnek volt egy ideiglenes megbízással rendelkező igazgatója, egy gazdasági vezetője, egy titkárnője, valamint egy gépírója, valamivel később gépkocsivezetője és hivatalsegédje is, már csak a kutatók és a laborok hiányoztak. Így indult az a kutatóintézet, ahol fénykorában több mint kétezer ember dolgozott, de amelynek nevét ma már csak egy kft. és egy buszmegálló őrzi.

Az intézet történetét, ide értve az indulás körüli eseményeket, többen megírták. A *Fizikai Szemle* hasábjain is jelentek meg visszaemlékezések. Ezen a kerek évfordulón mégis érdemes újra visszagondolni arra, hogy milyen háttéren, hogyan jött létre a magyar fizika egyik meghatározó, ma már csak utódintézményeiben élő intézete. Ez a cikk elsősorban a megalakulás kevésbé ismert előzményeiről és körülményeiről szól, erősen támaszkodva *Elek István* 1970-ben készült, *A Központi Fizikai Kutató Intézet (1950–1965), Tudománytörténeti monográfia* című, csak kéziratban létező munkájára. A későbbi fejleményeket, az átalakulások sorát inkább csak vázlatosan sorolom fel, mivel azok még sokak emlékében élnek.

Egyetem vagy kutatóintézet

A modern természettudományos gondolkodás bölcsői az európai egyetemek voltak. Kezdve *Galileitől*, aki a pisai, a padovai, majd a firenzei egyetemen tanított, és *Newtontól*, aki a cambridge-i Trinity College tanára volt, a 20. század elejéig a fizikai szinte minden nagy egyénisége egyetemen vagy hasonló intézményben oktatott és kutatott, a nagy felfedezések szinte mind egyetemeken születtek. A ritka kivételek közé tartozott *Einstein*, aki közismerten a berni szabadalmi hivatal tisztviselőjeként jutott a fizikát forradalmasító felismerésekre, és csak később lett egyetemi tanár.

Köszönöm *Kutnyánszky Anikónak*, a Wigner FK Könyvtára vezetőjének, hogy felhívta a figyelmemet Elek István nagyon alapos monográfiájára, a járványveszély idején lehetővé tette a hozzáférést, és rendelkezésemre bocsátott a KFKI-ról készült régi felvételeket.

Sólyom Jenő elméleti szilárdtest-fizikus, az MTA rendes tagja, az ELTE TTK Fizikai Intézet és a Wigner Fizikai Kutatóközpont professor emeritusa. 1964-ben szerzett fizikus oklevelet az ELTE-n. Első munkahelye a KFKI volt, és külföldi, összesen közel tíz éves munkavállalásaitól eltekintve végig ott, illetve annak utódintézményeiben dolgozott. A rendszerváltozás után kapott egyetemi tanári kinevezést az ELTE-re.

A 20. század elején, amikor a fizika eredményei egyre inkább alkalmazást nyertek az iparban és a mindennapi életben, a kísérleti fizika túllendült azon a ponton, ahol egy-egy zseniális ember egyedül vagy egy asszisztenssel, az egyetemen rendelkezésre álló korlátozott anyagi lehetőségekkel, alapvetően új eredményeket tudott elérni. Megnőttek a kutatómunka anyagi igényei, és egyre inkább csapatmunkává vált a kutatás. Ezt ismerték fel Németországban, amely akkor kétségkívül a fizika legfontosabb fellegetője volt. Ezért alakult meg 1911-ben a Kaiser Wilhelm Gesellschaft (Vilmos császár társaság, a mai Max Planck Gesellschaft elődje), amely nem állami forrásokat használva hozott létre és finanszírozott az egyetemektől független intézeteket a természettudományok előmozdítása céljából.

A két világháború között inkább csak az erősen központosító társadalmi berendezkedésű országokban vette az állam a saját kezébe a tudomány irányítását. A Szovjetunióban a SZUTA (Szovjetunió Tudományos Akadémiája), a fasiszta Olaszországban a CNR (Consiglio Nazionale delle Ricerche), a népfrontos Franciaországban pedig a CNRS (Centre national de la recherche scientifique) volt az a szervezet, amelynek keretében az egyetemektől független intézethálózatot hoztak létre a tudományos kutatások végzésére.

A háború után, amikor még világosabbá vált a természettudományi ismeretek hasznossága és fontossága, a mindennapi életre gyakorolt hatása, ezek a szervezetek és intézethálózatuk fennmaradt, más országokban is megjelentek, sőt feladatuk egy új elemmel bővült. Az atomenergia felszabadításával a fizika új fejezetet nyitott a tudomány alkalmazásában. Olyan kutatási területek jelentek meg, amelyeket eredményesen csak nagy kutatóintézetekben lehetett művelni. Ezért kezdte el 1947-ben az 1945-ben alapított francia CEA (Commissariat à l'énergie atomique) a saclay-i magfizikai központ építését, Amerikában pedig ugyanebben az évben alapították az atomenergia békés célú felhasználásával kapcsolatos kutatások végzésére a brookhaveni nemzeti laboratóriumot, a már a háború alatt működő, a Manhattan-terv keretében az atombomba kifejlesztésével foglalkozó Argonne, Los Alamos és Oak Ridge központok után.

Ezzel a világtendenciával összhangban Magyarországnak is újra kellett gondolnia tudományos stratégiáját, a tudományirányítás rendszerét. Többektől hallottam, hogy *Bay Zoltánnak* már 1948-as emigrálása előtt voltak elképzelései egy komoly fizikai kutatóintézet létrehozására, de ennek írásos nyomát nem találtam. Ha volt is ilyen elképzelés, a magyar kutatóintézetek – 1940-es évek végén, ötvenes évek elején – létrejött hálózata, benne a fizikai kutatóintézet megalakulása más utat követett. E történet tökéletes illusztrációja annak, hogyan alakult abban az időben a magyar tudománypolitika, miként próbálta a Magyar

Kommunista Párt, majd a politikai porondon egyedül maradt Magyar Dolgozók Pártja maga alá gyűrni a magyar tudományosságot, mily módon állította azt a Párt és állam politikai, gazdaságpolitikai, ideológiai céljainak szolgálatába. A fizika szerencséje, hogy természettudományként valamelyest függetleníteni tudta magát ettől a nyomástól, az uralkodó ideológiától.

A hazai tudományirányítás új rendszere

A Magyar Kommunista Párt már 1947 elején megfogalmazta a maga javaslatát a tudományos élet megreformálására. Szovjet mintára a Magyar Tudományos Akadémiára lehetett volna bízni a tudományos élet irányítását, mintegy állami szervvé téve azt. A párt azonban nem bízott az akkori összetételű Akadémiában, az időt pedig nem tartotta alkalmasnak, hogy az Akadémia reformjával, annak radikális átalakításával előálljon. Ehelyett egy Országos Tudományos Tanács felállítását javasolták, amelynek „feladata a tudományos újjáépítés irányítása és a tudományos intézetek egységes vezetése”. A hároméves terv 22,5 millió forintot irányzott elő új műszaki kutatóintézetek és társadalomtudományi intézetek létesítésére.

Egy évvel később, 1948 májusában az MKP Politikai Bizottsága tárgyalta a Tudományos Tanácsra vonatkozó javaslatot. E szerint annak feladata lenne a tudományos kutatás és a tudományos intézmények országos irányítása, a legfontosabb országos érdekű tudományos kutatások programjának a kidolgozása, kidolgoztatása, a tudományos kutatások személyi feltételeinek, anyagi eszközeinek felmérése, a bel- és külföldi tudományos intézetek munkaprogramjának koordinálása, és az országos érdekű kutatási programok végrehajtásának az ellenőrzése, egyetemi tanárok, kutatóintézeti vezetők kinevezésének véleményezése, mindennemű tudományos munka támogatására fordítandó összeg feletti rendelkezés.

Amikor hamarosan ezután a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesült, az egyesülési kongresszus programnyilatkozata is tartalmazta azt, hogy „Az eredményes tudományos kutatás biztosítására meg kell szervezni a tudományos munka tervszerűségét. Meg kell teremteni a magyar tudomány legfelsőbb irányító szervét.”

Az országgyűlés 1948 augusztusában fogadta el a XXXVIII. számú törvényt a Magyar Tudományos Tanács létesítéséről. A miniszterelnök irányítása alatt álló testület elsődleges feladataként a tudományos élet tervszerű irányítását jelölték meg. Tisztségviselőit és tagjait a kormány javaslatára a köztársasági elnök nevezte ki. Erre 1948 decemberében került sor. Elnök *Gerő Ernő*, társelnök *Ortutay Gyula* lett. Az ügyvezető titkári, később főtitkári tisztséget *Alexits György* matematikus töltötte be. A Természettudományi Szakosztály vezetője *Petényi Géza* orvos, egyetemi tanár, a szakosztály egyetlen fizikus tagja *Gombás Pál* lett. A tanács összesen 30 tagjából mindössze kilencen nem voltak az MDP tagjai.

Ilyen dominancia ellenére valójában mégsem a Magyar Tudományos Tanács volt a tudomány legfelső irányító szerve, hanem az MTT szűk körű Pártkollégiuma, amelynek *Gerő Ernő* elnök mellett *Révai József*, *Lukács György*, *Hevesi Gyula* és *Alexits György* volt még a tagja. Ők készítettek elő minden, a tudományos intézményeket érintő javaslatot.

Az Akadémiával kapcsolatban a Párt azt remélte, hogy egyre jelentéktelenebbé válik, és lassan magától elhal. A SZUTA Magyarországra érkező delegációja azonban világossá tette, hogy a Magyar Tudományos Tanácsot nem fogadják el Magyarország reprezentatív tudományos testületének. Gerőék ekkor taktikát változtattak, és azon kezdtek dolgozni, hogy az Akadémia maga végezzen tagrevíziót, maga mondja ki alapszabálya megváltoztatását, Úgy vélték, hogy „politikailag a jelen helyzetben biztosítani lehet, hogy az ily módon újjászervezendő Akadémiának a vezetése (autonómia és titkos szavazás mellett) a mi kezünkben legyen”.

A Párt nyíltan beavatkozott az Akadémia életébe. Az MDP Titkársága 1949. szeptember 14-i ülésén döntött az Akadémia átszervezéséről és az MTT megszüntetéséről, pontosabban a két testület összeolvadásáról. Az MTT Pártkollégiuma készítette elő az új alapszabályt, ők határozták meg, hogy ki maradhat tag. A párton kívüli Gombásra ebben szégyenletes szerepet osztottak. A párt lapjában, a *Szabad Népből* megjelent *A Magyar Tudományos Akadémia szerepe Népköztársaságunk életében* című cikkében élesen kritizálta az Akadémiát, dicsérte a Magyar Tudományos Tanácsot. Szerinte a haladó tudósok azt kívánják, hogy tudományos múltunk pókhálós múzeuma helyett az MTA váljon az MTT által megindított szellemben a „haladó tudomány aktív művelésének, a magyar dolgozó nép virágzó termőtalajává”.

Az akkori politikai légkörben ezt a programot végig is tudták vinni. 1949 októberében az Akadémia megcsonkította önmagát. Az új alapszabályban az akkori 258 tag helyett 128-ban maximálták a belső (hazai) rendes és levelező tagok számát. 103-at választottak újra taggá, 122-t tanácskozó taggá minősítettek. A levelező tagok csak az osztályüléseken rendelkeztek szavazati joggal, az összes ülésen nem, a tanácskozó tagok pedig az osztályüléseken sem. A külföldön tartózkodók tagságát felfüggesztették (később őket kizárták tekintették, köztük volt *Bay Zoltán* és *Békésy György*).¹ Ugyanakkor az Akadémia tagjai közé felvették a Magyar Tudományos Tanács azon tagjait, akik addig nem voltak akadémikusok. A reform során mindenkit eltávolítottak, aki nem felelt meg az ideológiai elvárásoknak. Az új akadémia tagjainak több mint 40%-a párttag volt.

Ezzel a párt elérte célját. Erre, a szája íze szerint átalakított Akadémiára már rábízhatta a magyar tudományos élet irányítását. 1949 decemberében az or-

¹A visszaminősítettek és a külföldi tartózkodás miatt kizártak tagságát 40 évvel később az Akadémia 1989 májusában tartott közgyűlése állította vissza.

1. kép. A KFKI első igazgatója és két helyettese: középen Kovács István, balra Jánossy Lajos, jobbra Simonyi Károly (a Jánossy-család jóvoltából).

szágyúülés elfogadta az új akadémiai törvényt. Ezzel forma szerint az MTA lett a magyar tudományos élet legfőbb irányító testülete, a törvény szavai szerint „az ország legfelsőbb tudományos intézménye”. Feladatai közé tartozott „mind a fennhatósága alá rendelt, mind az egyéb tudományos kutatóintézetek munkájának tudományos szempontból való irányítása”.

Előkészületek egy fizikai kutatóintézet létrehozására

Már a Magyar Tudományos Tanács megalakulásakor megfogalmazódott, hogy az országban új kutatóintézeteket kell létrehozni. Az elképzelések folyamatosan változtak. Eleinte egy nagy Központi Kutatólaboratóriumban gondolkodtak, de elég hamar körvonalazódott, hogy egy egész sor új tudományos kutatóintézetet kell létrehozni, ezek között meg kell építeni és megfelelően fel kell szerelni egy igen komoly, teljesen korszerű fizikai intézetet. A Tanácsnak az MDP Politikai Bizottsága által 1949 elejére kidolgozott munkatervében, a tudományos kutatás súlypontjairól szóló részben a fizika a honvédség fejlesztésével kapcsolatos részben fordult elő. A rövidhullámú technika és a robbanó anyagok gyártásával összefüggő kémiai kutatások mellett az infravörös sugarak fizikája és az atommagfizika került nevesítésre. A Központi Fizikai Intézettel kapcsolatban kiemelték, hogy az döntő befolyással lesz ipari és honvédelmi fejlődésünk alapkérdéseinek megoldására.

Kellő számú tapasztalt fizikus híján számba vették, hogy kiket lehetne külföldről hazahívni. Ketten, *Jánossy Lajos* és *Théo Kahan* válaszoltak pozitívan a megkeresésre. Mindkettőjüket meghívták egy látogatásra, hogy a leendő intézetről tárgyaljanak velük. Az MTT-nek készült előterjesztés szerint az intézet vezetésével kapcsolatban „elsősorban a Párizsban élő, *Joliot Curie*-vel együtt dolgozó Theo Kahanra kell gondolnunk, aki a francia pártban hosszú ideje aktív szerepet játszik és mind elméleti, mind gyakorlati fizikusként értékes eredményeket ért el. Tavaszi budapesti látogatásakor kijelentette, hogy szívesen jönne haza.” Théo Kahan, vagy Kahán Theo (ahogy az akkori iratokban többnyire szerepel), Máramarosszigeten született 1904-ben Kahán Tibor néven. Budapesten érettségizett, de a numerus clausus miatt Franciaországban végezte az egyetemet. Kutatási területe először a radioaktivitás volt, később a radar- és rövidhullámú technika szakértője lett. Nem világos, hogy hazajövele miatt esett kútba.

Látogatása után hivatalosan nem léptek vele újra kapcsolatba, illetőleg Párizsból küldött érdeklődésére a Tudományos Tanácstól azt a választ kapta, hogy hazahívása egyelőre nem aktuális. Unokaöccse szerint az ok feleségének „polgári” viselkedése lehetett. Jánossyval tovább folytak a tárgyalások, ő 1950. augusztus 13-án családjával végleg hazajött. Addigra azonban – az idő sürgetése miatt – ideiglenesen már mást neveztek ki az intézet igazgatójának.

Az MTT Pártkollégiumának 1949. május 14-i ülése napirendjén szerepelt a Központi Fizikai Intézet felállítására vonatkozó javaslat. Ennek előkészítésére és előterjesztésére *Kovács István* kapott felkérést. Az ülés másik fizikus meghívottja *Szamosi Géza* volt. Kovács István előterjesztésében nagyon lesújtó véleményt adott elő a fizika hazai helyzetéről. A budapesti egyetemeket még a fizika korszerű oktatására sem tartotta alkalmasnak, Debrecenben „primitív eszközökkel elemi atomfizikai vizsgálatok folynak”. Az előterjesztés szerint csak egy kivétel van, a spektroszkópiai intézet. Arról hallgatott az előterjesztő, hogy a spektroszkópia éppen véletlenül az ő területe.

Az intézetben négy osztály felállítását javasolták: radioaktivitási osztály *Imre Lajos* vagy *Szalay Sándor* vezetésével, atomfizikai osztály Jánossy Lajos vezetésével, rövidhullámú osztály Kahán Theo vezetésével, és spektroszkópiai osztály *Budó Ágoston* és Kovács István vezetésével.

A Pártkollégium támogatta az intézet létrehozására vonatkozó javaslatot. Szükségesnek tartották egy vázlatterv elkészítését, amely a költség- és ütemtervet, az

intézet végleges elhelyezésére vonatkozó elgondolást is tartalmazza, ugyanakkor az intézet létesítésének tervét a Párt Titkársága elé utalták.

Az MDP Titkárság négy nappal későbbi ülése, amelyen *Rákosi Mátyás* mellett többek között *Farkas Mihály*, *Gerő Ernő*, *Kádár János*, *Marosán György*, *Rajk László* és *Szakasits Árpád* is részt vett, elfogadta az előterjesztést. Másnap pedig már meg is indultak a megvalósításra irányuló tárgyalások az akkor éppen Magyarországon tartózkodó Jánossy Lajossal.

A párthatározat után az MTT a tervek koordinálására és végrehajtására egy előkészítő bizottságot állított fel *Erdey-Grúz Tibor* fizikokémikus akadémikus vezetésével. Tagjai *Szizeti György* és *Gerendás István* építészmérnök voltak. Az előkészítő bizottság szeptemberre elkészült jelentése a több felmerült lehetőség közül Csillebértet jelölte meg telephelyül. Az intézet célja „a magyar fizikai kutatás eddigi, a többi tudományághoz képest is messze elmaradt állapotából kiemelni, és lehetővé tenni a termékeny tudományos kutatást a fizika minden területén, melyek a tudomány fejlesztése és alkalmazása szempontjából elsősorban fontosak”. Őt területet nevesítettek: általános fizika (elektronika, mágneses vizsgálatok, anyagszerkezeti kutatások), mikrohullám-fizika, atomfizika, radioaktivitás, kozmikus sugárzás.

Három év alatt 100 millió forintot igényelt volna az összesen ötszáz fővel, abból százötven kutatóval működő intézet megvalósítása. Az öt tématerületnek megfelelő öt, a kutatóhelyeket befogadó épület és még vagy tíz kisebb kiszolgáló épület megépítésére lett volna szükség.

Az MTT Pártkollégium még szeptember folyamán megtárgyalta a javaslatot. Azzal adták vissza a tervet, hogy az intézet teljes kiépítését három év helyett öt év alatt kell megvalósítani, a kutatói létszámot száz főre, a teljes költséget pedig 70 millió Ft-ra kell csökkenteni.

Az októberben elkészített módosított terveken a Pártkollégium további kisebb változtatásokat kért. Mire azok elkészültek, a Magyar Tudományos Tanács megszűnt, feladatát az átszervezett Akadémia vette át. Így a KFKI megvalósításával kapcsolatos feladatok is oda kerültek át. Mivel az intézet az ötéves tervbe is bekerült, az első évben 8 millió Ft-tal, szükség volt egyszemélyi felelősre. Az Akadémia elnöksége 1950. július 7-én ideiglenesen, „amíg az Intézet igazgatói állásának végleges betöltése megtörténik”, Kovács

2. kép. A KFKI elsőnek, 1951-ben elkészült, IV. számú épülete az eredeti, földszintes állapotában. Előtte a munkatársakat szállító buszok (a Jánossy-család jóvoltából).

Istvánt jelölte ki igazgatónak. (Ez az ideiglenes megbízás 1956 őszéig tartott, amikor Jánossy Lajos vette át az intézet igazgatását.) Az intézet titkári feladatait eleinte Szamosi Géza látta el.

A KFKI megalakulása

A most már igazgatóval rendelkező intézet megszervezését egy tanácsadó bizottság segítette, amelynek tagjai *Gombás Pál*, *Erdey-Grúz Tibor*, *Szizeti György*, *Kónya Albert*, *Simonyi Károly*, *Pócza Jenő*, *Haiman Ottó*, *Szántó István* és *Nagy László* voltak. Két évvel később, amikor az Akadémia minden akadémiai intézethez hozzárendelt egy tudományos tanácsot, a KFKI Tudományos Tanácsának az elnöke Jánossy lett, titkára Szamosi Géza. A tagok között a két belső ember, *Kovács István* és *Simonyi Károly* mellett többségben voltak a külsősök: *Budó Ágoston*, *Erdey-Grúz Tibor*, *Gombás Pál*, *Rényi Alfréd* és *Tarján Rezső*.

3. kép. A IV. épület hátsó oldala a műhellyel (KFKI Fotóarchívum/Wigner Fizikai Kutatóközpont Könyvtár).

A tanácsadó bizottság 1950 nyarán több ülésen is foglalkozott az intézetre vonatkozó tervekkel. Addigra már biztos volt, hogy Théo Kahanra nem számítanak. Az eredeti tervekben szereplő mikrohullám-fizikai kutatások, egy mikrohullámú torony építése pedig kikerültek a KFKI programjából, mert közben megalakult a Távközlési Kutató Intézet, és ez a téma oda került át. Többszöri áttervezés után azt a javaslatot fogalmazták meg, hogy a központi műhely mellett négy, az iratokban sokszor intézetnek nevezett osztály alakuljon: spektroszkópiai intézet, kozmikus sugárzást kutató intézet, atomfizikai és radiológiai intézet, valamint általános és alkalmazott fizikai (elektronika, mikrohullám, vákuumfizika, akusztika, optika stb.) intézet. Legfontosabb ajánlásuk az volt, hogy az intézetet – az egyetemeken rendelkezésre álló csoportokra alapozva – még az építkezés megkezdése előtt meg kell szervezni.

Az intézet ügye 1950 augusztusában került a Gerő Ernő államminiszter által vezetett Népgazdasági Tanács elé. Augusztus 17-én született meg a 495/25/1950. N. T. számú határozat, amely szerint a Tanács több, különböző vállalatokat érintő döntése között elhatározta a Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutató Intézete megszervezését.

Az intézet feladatát nagyon általánosan úgy jelölték meg, hogy végezze mindazokat a fizikai kutatásokat elméleti és gyakorlati téren, amelyekkel a Tudományos Akadémia megbízza. Az Akadémia elnökének hatáskörébe utalták az intézet igazgatójának és osztályvezetőinek, valamint a tudományos tanács elnökének, titkárának és tagjainak kinevezését, de formálisan is biztosítani kívánták a hatalom közvetlen beleszólási lehetőségét az intézet ügyeibe. A határozat ezért előírta, hogy a tudományos tanácsba „be kell hívni a nehézipari, a honvédelmi, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszterek, végül az Országos Terhivatal elnökének kiküldöttjeit”. Tudomással ilyen összetételű tudományos tanács végül nem alakult.

4. kép. A kozmikus sugárzási vizsgálatok számára készült faház, az V. számú épület (KFKI Fotóarchívum/Wigner Fizikai Kutatóközpont Könyvtár).

A Népgazdasági Tanács ülését követően, a minisztertanács másnapos ülésén is napirendre került az intézet ügye. Ezen 349/[10] 9. szám alatt, az Országos Terhivatal elnökének előterjesztésében szerepelt a Központi Fizikai Kutatóintézet létesítése. A végső döntés – vagy az előző napi döntés jóváhagyása, hiszen a minisztertanács ebben az ügyben rendeletet nem alkotott, csak határozatot hozott – tehát ekkor, 1950. augusztus 18-án történt meg. Így, amint a bevezetőben már említettük, az intézet – legalábbis elvben – 1950. szeptember 1-jén megkezdhette működését.

Az első tudományos osztályok

Mivel a tervek folyamatosan változtak, érdemes megnézni, hogy melyik tudományos osztály valójában mikor alakult meg.

Az első két osztályra 1951. január 1-jével történtek meg a kinevezések. A tudományegyetem fizikai intézetében működő, a kozmikus sugárzást kutató csoportból jött létre a Kozmikus Sugárzási Osztály Jánossy Lajos vezetésével, a műegyetem atomfizikai tanszékén működő spektroszkópiai kutatócsoportból pedig a KFKI Spektroszkópiai Osztály Kovács István vezetésével. Tehát mindkét csoportba a korábban az egyetemeken dolgozó kollégák kerültek át. Egy ideig a régi helyükön maradván, új név alatt folytatva a munkát, csökkentve ezzel az egyetem tudományos súlyát. Ez a következő évekre is jellemző volt. Az első, fizikus oklevelet szerzők csak 1952-ben kerültek ki az egyetemről.

A kozmikus sugárzás vizsgálatát Magyarországon *Barnóthy Jenő* és *Forró Magda* kezdte el még az 1930-as években. Hozájuk csatlakozott *Fenyves Ervin* és *Haiman Ottó*. A két szenior kutató Amerikába távozásával ez a kutatási irány megszakadt. Viszont Jánossy Lajos hazatértekor egy olyan tudományos hátteret talált, amelyre alapozni tudott. Az egyetemi helyszűke miatt a legsürgetőbb az ő elhelyezésük megoldása volt. A csillebérci telephelyen az első, számukra

épült, ma is IV. számot viselő, de akkor csak földszintes épület 1951 őszére készült el, decemberben vehették birtokba a kutatók. A következő év folyamán készült el a kísérletekhez szükséges faház, az V. épület, valamint a föld alatti laboratórium. Ekkor indulhattak meg a tényleges mérések. Fenyves Ervin és Haiman Ottó korábban a tatabányai szénbányában végezték méréseiket. Ebből az osztályból nőtt ki később nemcsak a magfizikával és részecskefizikával foglalkozó csoportok, osztályok egy része, hanem a hazai lézerkutatást elindító fizikai optikai laboratórium is.

A Spektroszkópiai Osztály alapját a háború előtt a műegyetem *Pogány Béla* által vezetett Kísérleti Fizikai

Intézetében *Schmid Rezső* és *Gerő Loránd* által megkezdett spektroszkópiai kutatások képezték. 1952 őszén, amikor a III. épület elkészült, csak az osztály egy csoportja költözött fel Csillebércre. A többiek az osztály 1959-es megszűnéséig a Budafoki úton maradtak, sőt azon túl is. A KFKI utolsó, nem Csillebércen működő részlege, a Fizikai Optikai Laboratórium spektroszkópiai csoportja 1962-ben került fel a kibővített IV. épületbe.

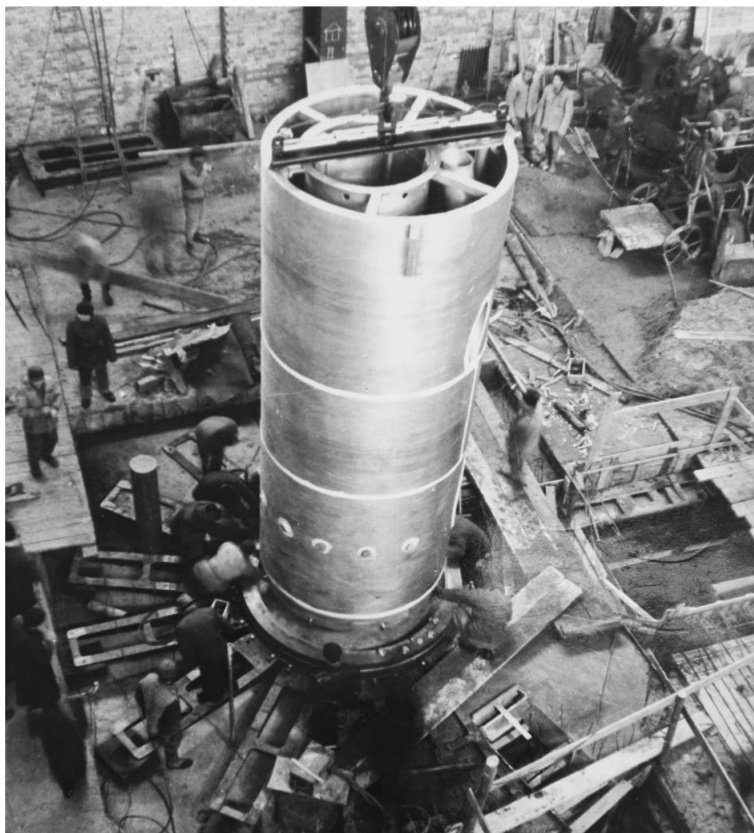
Papírforma szerint 1951. május 1-jével alakult meg az Elektromágneses Hullámok Osztálya *Faragó Péter* vezetésével, aki az ELTE Kísérleti Fizikai Intézete docense volt. Ők is nagyon szűkös helyen dolgoztak a Puskin utcai D épületben, de csak 1954 nyarán tudtak beköltözni a III. épületbe. *Faragó Péter* az 1956-os forradalom után Angliába emigrált. Az osztály tagjai részben a szilárdtest-fizikai területen folytatták munkájukat. Az 1950-es évek közepén kezdett munkákból nőni a mágneses magrezonancia szilárdtest-fizikai alkalmazásaival foglalkozó csoport.

Ugyancsak 1951. május 1-jével jött létre az Akusztikai és Ultrahang Kutató Osztály *Tarnóczy Tamás* vezetésével. Az osztály sorsa jól szemlélteti a tudománypolitika akkori működését.

Az intézetet létrehozó népgazdasági tanácsi határozat ugyan az Akadémia irányítása alá helyezte az intézetet, a Párt beleszólása ettől nem szűnt meg. Az intézet vezetősége 1952 nyarán beadványt nyújtott be az MDP Központi Vezetőség Agitációs és Propagandaosztályának. Ez 1953 elején került a Központi Vezetőség ülése elé. Az ekkor született párthatározat többek között rendelkezett arról, hogy mely részlegeket kell leépíteni (akusztika és ultrahang csoport) és melyeket fejleszteni (elméleti atomfizika Gombás vezetésével). A párthatározatot az Akadémia gyorsan végrehajtotta. Akusztikai és Ultrahang Kutató Osztályt 1953 nyarán áthelyezték a Posta Kísérleti Állomásra.

Megjegyezzük, hogy a Párttal együtt a honvédség is figyelt arra, hogy mi történik az intézetben. A honvédelmi minisztérium kutatási megbízásainak teljesítését a KFKI-ban a gépészmérnök végzettségű *Kurucz György* alezredes, a minisztérium Technikai Fejlesztő Bizottsága titkára ellenőrizte. Ő később, 1957 és 1970 között, műszaki igazgatóhelyettesként dolgozott a KFKI-ban.

A párthatározat másik részét is végrehajtották. Gombás Pál és kutatócsoportja a műszaki egyetemről a KFKI állományába került Elméleti Fizikai Osztály néven. Azonban ez az osztály sem élt sokáig. 1954 őszén – bár helyileg mindig is ott maradtak – formailag is visszatértek a műegyetemre. Az MTA Elméleti Fizikai Kutató Csoportjaként működtek tovább a Fizikai Intézetben.

5. kép. Az 1959-ben átadott kutatóreaktor még építése – a reaktortartály behelyezése – közben.

Az 1952-es évben két új osztály alakult. Forma szerint 1952. január 1-jével jött létre az Atomfizikai Osztály *Simonyi Károly* Sopronban már 1948 óta működő csoportjából. 1952 őszén költöztek fel Csillebércre, a III. épületbe, magukkal hozva a Sopronban már működött gyorsítót, így *Simonyi* akkor nevezték ki osztályvezetőnek. Később nem bocsátották meg *Simonyi*-nak, hogy 1956 októberében őt választották meg a KFKI Forradalmi Bizottság elnökének, ezért távoznia kellett az intézetből. Az osztály tagjai a magfizika területén folytatták munkájukat.

Az 1952 őszén alakult Radiológiai Osztályt *Bozóky László* vezette. Az osztály csak 1959-ig működött. Feladatainak egy részét később a Sugárvédelmi Osztály vette át.

Egy évvel később, 1953 őszén jött létre a Ferromágneses Osztály, amikor *Pál Lénárd* kandidátusi fokozatának megszerzése után hazajött a Szovjetunióból. Az osztályból nőttek ki később a szilárdtest-fizikai kutatások.

Az első nagy átszervezés 1956 és 1960 között

1956-ban és az azt követő néhány évben, részben a forradalomtól függetlenül, részben annak következményeként, jelentősen átalakult a KFKI szervezete. *Kovács István* 1956 nyarán lemondott az eredetileg egyébként is ideiglenes igazgatói megbízásáról. Szeptember 25-től *Jánossy Lajos* kapott igazgatói kinevezést.

Simonyi Károly, aki a KFKI Forradalmi Bizottság elnökeként 1956 októberében és novemberében az intézet belső nyugalma, valamint az épületek és a felszerelés megőrzését tekintette elsődrendű kötelességének, 1957 végén olyan méltatlan helyzetbe került, hogy lemondott intézeti állásáról, és többet nem lépett annak területére. Így a korábbi három vezető személyiség, Kovács István, Jánossy Lajos és Simonyi Károly közül csak Jánossy maradt az intézetben.

Erős emberként csatlakozott hozzá Pál Lénárd, aki 1956 nyarától már igazgatóhelyettes volt. Ez a kinevezés azzal volt kapcsolatos, hogy 1955-ben a magyar kormány elfogadta a Szovjetunió ajánlatát egy kísérleti atomreaktor felépítésére. A megvalósítással kapcsolatos feladatok koordinálását, vezetését Pál Lénárdra bízta, mint aki a vezető munkatársak közül a legjobban tudott oroszul. A Jánossy–Pál-tandem azután 1970. január 31-ig vezette az intézetet.

A kísérleti atomreaktor 1959. március 25-i beindulása, kritikussá válása, a KFKI osztályszerkezetében is mélyreható változásokat indukált. Ez az átszervezés annál inkább esedékes volt, mivel – amint az előzőkben már utaltam rá – az eredeti tervekhez képest szinte minden megváltozott. Az első osztályvezetők közül Faragó Péter, Kovács István és Simonyi Károly már nem dolgozott az intézetben. Ugyanakkor a kísérleti atomreaktor új kutatási területek (neutronfizika, magkémia, reaktorfizika és -technika) indítására adott lehetőséget. A Kozmikus Sugárzások Osztálya folytatta tervezett kutatásait, de az osztály keretén belül megjelentek a fizikai optikai kutatások, és a két területet csak Jánossy Lajos személye kötötte össze. A Ferromágneses Osztályon folyó kutatások pedig Pál Lénárd személyén keresztül összeolvadtak a neutronfizikai kutatásokkal. Ezért a korábbi osztálystruktúra helyett 1959 októberétől kilenc laboratóriumban (kozmikus sugárzási, fizikai optikai, magfizikai I., magfizikai II., reaktorfizikai és -technikai, szilárdtestfizikai, magkémiai I., magkémiai II., valamint elektronikai) folytak a kutatások.

Ez a szervezet azonban csak egy évig élt. 1960 októberében a kilenc laboratóriumot öt főosztályba vonták össze, és megalakult a Sugárvédelmi Osztály.

E kor történetéhez hozzátartozik még, hogy a kísérleti atomreaktor miatt az intézet jogállásában némi bizonytalanság támadt. Egy 1956-os kormányhatározat szerint a KFKI fölött a felügyeletet az Országos Atomenergia Bizottság és a Magyar Tudományos Akadémia „együtértésben” gyakorolja. Ez a kettős felügyelet 1966 végéig tartott. Akkor az intézet eredeti helyzetébe, az Akadémia kizárólagos felügyelete alá került vissza.

További átszervezések

Apróbb átalakításoktól eltekintve – ilyen volt a Szilárdtest-fizika Laboratóriumnak 1962 márciusától a főosztályi szervezetből való kivétele és közvetlenül Pál Lénárd tudományos igazgatóhelyettes alá rendelése –,

az 1960-ban kialakított szervezet valamivel több mint tíz évig élt. 1971 áprilisától a Nagyenergiájú Fizikai, Magfizikai, Szilárdtest-fizikai, Kémiai, Reaktor, Elektronikus, továbbá Műszaki Főosztály mellett önálló Fizikai Optikai, valamint Számítástechnikai Osztály működött a KFKI-ban.

Ez a felállítás azonban még négy évet sem élt meg. 1975. január 1-jétől a KFKI-t négy, önálló jogi személyiséggel nem rendelkező intézetből álló kutatóközponttá szervezték át: Atomenergia Kutató Intézet, Mérés- és Számítástechnikai Kutató Intézet, Részecske- és Magfizikai Kutató Intézet, valamint Szilárdtest Kutató Intézet. Hat év múlva a négy intézetből öt lett, a Szilárdtest Kutató Intézet 1981 áprilisában szétvált Szilárdtestfizikai Kutató Intézetre és Mikroelektronikai Kutató Intézetre.

Ezután egy újabb közel tízéves, látszólag nyugalmas időszak következett, amely azonban nem volt feszültségektől mentes, különösen az elsősorban alapkutatással foglalkozó intézetek és a külső megrendelésre dolgozó, pénzkeresésre átvált MSZKI között. A rendszerváltás idejére a kutatási, fejlesztési és gyártási tevékenység különböző jellege miatti ellentétek odáig fokozódtak, hogy csak drasztikus lépéssel lehetett azt feloldani. Ez vezetett a KFKI megszűnéséhez.

A KFKI szétdarabolása és megszűnése

Az MTA KFKI kutatóközpont utolsó főigazgatója *Lovas István* volt, aki 1990. július 1-jétől töltötte be ezt a tisztséget. Eleve azzal a programmal indult, hogy ő kíván a gazdasági nehézségekkel küzdő központ utolsó főigazgatója lenni. Elképzelése szerint a KFKI-t öt önálló jogi személyiségű kutatóintézetre kell szétvágni. Tulajdonképpen ezen átalakítás véghezvitelére vállalkozott, és másfél év alatt sikerült megvalósítania. 1992. január 1-jével megalakult az öt utódintézmény, a KFKI Anyagtudományi Kutatóintézet, a KFKI Atomenergia Kutatóintézet, a KFKI Mérés- és Számítástechnikai Kutatóintézet, a KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézet, valamint a KFKI Szilárdtest-fizikai Kutatóintézet. E nevekben a KFKI betűszó csak márkanévként, eredeti jelentése nélkül szerepelt. A következő átalakítások során, amelyek az utóbbi majd három évtizedben sem ritkultak, már ez a márkanév is kikapott az utódintézetek nevéből.

Sic transit gloria mundi.

Irodalom

1. *A KFKI 5 éve, 1950–1955.* Kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Központi Fizikai Kutató Intézete öt éves fennállása alkalmából. Kézirat.
2. Elek István: *A Központi Fizikai Kutató Intézet története (1950–1965), Tudománytörténeti monográfia.* Budapest 1970. Kézirat.
3. Fonyó Attila: Emlékeim Théó Kahanról. *Természet Világa*, 127 (1996) 12. sz.
4. Jéki László: *KFKI.* Arteria Stúdió, Budapest, 2001.
5. Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949). A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei.* Budapest, 1998.